

HUDUDIIY INVESTITSIIYA JARAYONLARINI BOSHQARISH SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI CHEKLOVLAR

Ibrohimov Behzodbek Baxromjon o'g'li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
behzodbekibrohmov00@gmail.com, +998881636336

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18346473>

Annotatsiya: Mazkur maqolada hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy cheklovlar tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda hududlar kesimida investitsiya oqimlarining notekis taqsimlanishi, institutsional nomuvofiqlik, boshqaruv vakolatlarining markazlashuvi, axborot assimetriyasi hamda strategik rejalashtirishning yetarli darajada rivojlanmaganligi asosiy muammo sifatida aniqlanadi. Ushbu cheklovlarning hududiy iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga, investitsiya jozibadorligiga va resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'siri mantiqiy va sabab-oqibat bog'liqligi asosida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: hududiy investitsiya, investitsiya jarayonlari, hududiy boshqaruv, boshqaruv samaradorligi, institutsional cheklovlar, investitsiya siyosati, hududlararo nomutanosiblik, strategik rejalashtirish, investitsiya jozibadorligi, tizimli yechimlar, iqtisodiy rivojlanish.

Bugungi globallashuv va mintaqalararo raqobatning kuchayishi sharoitida hududiy investitsiya jarayonlarini samarali boshqarish barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda investitsiyalar nafaqat kapital qo'yilmalar hajmi, balki ularning hududiy taqsimlanishi, institutsional muhit bilan uyg'unligi va boshqaruv sifati orqali iqtisodiy rivojlanishga ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi. Shu nuqtayi nazardan, hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligi masalasi alohida ilmiy muammo sifatida dolzarblashib bormoqda.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, investitsiya oqimlarining hududlar bo'yicha notekis taqsimlanishi iqtisodiy resurslarning samarasiz joylashuviga, hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning chuqurlashuviga va uzoq muddatli o'sish salohiyatining pasayishiga olib keladi. Xususan, OECD tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda hududiy investitsiya siyosatining samaradorligi ko'p jihatdan markaziy va mahalliy boshqaruv darajalari o'rtasidagi vakolatlar taqsimoti, fiskal mustaqillik darajasi hamda hududiy strategik rejalashtirish sifatiga bog'liq ekani asoslab berilgan [1]. Mazkur yondashuv investitsiya jarayonlarini faqat moliyaviy resurslar bilan emas, balki institutsional va boshqaruv mexanizmlari bilan uyg'un holda ko'rib chiqishni talab etadi.

Shu bilan birga, World Bank tadqiqotlarida rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiya samaradorligining pastligi ko'pincha kapital yetishmasligi bilan emas, balki loyiha tanlash, monitoring va baholash mexanizmlarining zaifligi bilan izohlanadi [2]. Bu holat hududiy darajada investitsiya qarorlarini qabul qilishda axborot assimetriyasi, institutsional nomuvofiqlik va mas'uliyatning aniq belgilanmaganligi kabi cheklovlar mavjudligini ko'rsatadi. Natijada investitsiya loyihalarining iqtisodiy va ijtimoiy qaytimi kutilgan darajada shakllanmaydi.

Hududiy rivojlanish masalalariga bag'ishlangan ilmiy qarashlarda investitsiya jarayonlarini boshqarishda differensial yondashuvning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Jumladan, UNDP konseptual hujjatlarida hududlarning iqtisodiy salohiyati, infratuzilma darajasi va mehnat resurslari xususiyatlarini inobatga olmagan yagona investitsiya siyosati uzoq muddatda hududiy nomutanosiblikni kuchaytirishi qayd etilgan [3]. Bu esa investitsiya jarayonlarini boshqarishda moslashuvchan va hududiy xususiyatlarga asoslangan mexanizmlarni joriy etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Milliy darajada ham hududiy investitsiya jarayonlarini takomillashtirish masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasida hududlarni kompleks rivojlantirish, investitsiya muhitini yaxshilash va mahalliy boshqaruv organlarining iqtisodiy vakolatlarini kengaytirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, ularda investitsiya jarayonlarini hududiy boshqarish samaradorligini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [4]. Biroq amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, qabul qilingan qaror va dasturlar ko'p hollarda institutsional cheklovlar, koordinatsiya yetishmasligi va monitoring mexanizmlarining sustligi sababli kutilgan natijani bermayapti.

Shu munosabat bilan, hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi cheklovlarni ilmiy asosda aniqlash, ularning sabab-oqibat mexanizmlarini tizimli tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan ushbu muammolar hududiy iqtisodiyot nazariyasi va institutsional yondashuv asosida yoritilib, investitsiya siyosatini takomillashtirish bo'yicha konseptual takliflar ishlab chiqiladi.

Hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligi Namangan viloyati va uning tumanlari misolida empirik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot 2017–2024 yillarni qamrab olib, asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi, ularning hududlar kesimidagi taqsimoti hamda investitsiya samaradorligini ifodalovchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida olib borildi. Tahlilning asosiy maqsadi investitsiya oqimlarining hududiy nomutanosiblik darajasini aniqlash va ushbu holatning boshqaruv mexanizmlaridagi cheklovlar bilan bog'liqligini ilmiy asosda baholashdan iborat.

Shuningdek, tahlil jarayonida investitsiya hajmining o'sishi bilan uning iqtisodiy qaytimi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik alohida e'tiborga olindi. Bunda investitsiya intensivligi, hududiy markazlashuv darajasi va investitsiya samaradorligi ko'rsatkichlari o'zaro taqqoslanib, boshqaruvdagi institutsional va tashkiliy omillarning real iqtisodiy natijalarga ta'siri ochib beriladi. Ushbu yondashuv investitsiya jarayonlarini faqat miqdoriy o'sish nuqtayi nazaridan emas, balki ularning hududiy rivojlanishga qo'shgan haqiqiy hissasini aniqlash imkonini beradi.

Investitsiya jarayonlarining vaqt bo'yicha o'zgarishi, hududlararo farqlanishi va kapital qo'yilmalarning konsentratsiya darajasi aniqlanadi. Jadval ma'lumotlari investitsiya oqimlarining qaysi hududlarda jamlanayotganini, qaysi hududlarda esa nisbatan sust shakllanayotganini ko'rsatib, hududiy iqtisodiy rivojlanishda investitsiyalarning fazoviy nomutanosibligini empirik jihatdan tahlil qilishga zamin yaratadi.

Aholi jon boshiga asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar ko'rsatkichi hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligini baholashda eng muhim nisbiy indikatorlardan biri hisoblanadi, chunki u investitsiya resurslarining nafaqat hajmini, balki ularning hududlar va aholi guruhlari kesimida qay darajada adolatli va muvozanatli taqsimlanganini aks ettiradi. Mazkur ko'rsatkichdan foydalanish hududlararo taqqoslash imkonini kengaytirib, investitsiya oqimlaridagi markazlashuv darajasi, institutsional

ustuvorliklar hamda mahalliy boshqaruv mexanizmlarining samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval.

Aholi jon boshiga asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar (ming so'm)

Hudud	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Viloyat	1 340,3	2 992,5	4 344,1	4 229,2	4 477,8	4 984,4	6 339,5	17 500,2
Mingbuloq	1 170,1	2 635,5	2 212,2	2 325,9	2 727,6	3 430,2	3 491,2	8 126,6
Kosonsoy	1 057,9	1 942,5	4 698,7	2 679,7	2 361,5	2 503,1	3 194,4	7 224,2
Namangan	1 730,6	2 654,3	3 449,0	5 953,2	6 251,0	8 783,3	7 776,6	13 097,2
Norin	645,8	815,0	1 839,3	2 330,7	2 154,8	2 750,9	2 589,3	7 805,4
Pop	2 549,8	1 587,2	2 766,8	3 570,2	4 847,5	4 134,3	7 177,3	30 493,0
To'raqo'rg'on	2 940,1	16 659,3	16 118,8	5 286,9	4 468,1	6 660,1	8 191,5	14 509,3
Uychi	625,2	826,8	2 692,9	2 548,4	1 765,6	1 517,0	3 473,9	8 098,2
Uchqo'rg'on	1 387,6	2 929,8	2 803,4	4 517,5	2 684,3	3 145,6	3 795,5	9 633,1
Chortoq	657,6	918,5	1 276,3	1 938,8	2 982,1	3 005,5	6 385,9	9 194,2
Chust	562,1	836,8	1 633,6	3 905,7	4 254,9	4 916,8	7 718,6	14 664,1
Yangiqo'rg'on	580,3	675,5	2 059,5	2 260,9	2 238,1	3 066,4	3 086,3	8 603,5
Namangan sh.	1 565,0	2 750,6	5 702,7	7 012,0	8 229,2	8 280,0	9 713,4	34 993,3

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Jadval ma'lumotlari Namangan viloyatida aholi jon boshiga asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar hududlar kesimida keskin nomutanosib ekanini yaqqol ko'rsatadi. 2017–2024 yillar oralig'ida viloyat bo'yicha ushbu ko'rsatkich 1 340,3 ming so'mdan 17 500,2 ming so'mga oshib, 13 baravardan ortiq o'sish qayd etilgan. Biroq ushbu umumiy ijobiy dinamika tumanlar kesimida bir xil taqsimlanmagan. Xususan, Namangan shahri 2024 yilda 34 993,3 ming so'm ko'rsatkich bilan viloyat o'rtacha darajasidan deyarli 2 baravar yuqori natijani namoyon etgan bo'lsa, Mingbuloq tumanida ushbu ko'rsatkich atigi 812,6 ming so'mni tashkil etib, viloyat o'rtacha darajasidan 21,5 baravar past bo'lgan. Bu holat investitsiya resurslarining hududiy markazlashuvi yuqori ekanini va aholi jon boshiga investitsiya taqsimotida boshqaruv mexanizmlarining yetarli darajada muvozanatli ishlamayotganini ko'rsatadi.

Dinamik tahlil shuni ko'rsatadiki, ayrim tumanlarda investitsiya ko'rsatkichlari o'ta beqaror xarakterga ega. Masalan, To'raqo'rg'on tumanida 2018 yilda aholi jon boshiga investitsiyalar 16 659,3 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2020 yilda bu ko'rsatkich 5 286,9 ming so'mga tushib, 3,1 baravar pasaygan, keyingi yillarda esa yana keskin o'sish kuzatilgan. Xuddi shunday, Chust va Uychi tumanlarida ham yillik keskin tebranishlar mavjud bo'lib, bu investitsiya oqimlarining strategik rejalashtirishdan ko'ra loyiha va tashabbuslarga bog'liq ekanini anglatadi. Aholi jon boshiga investitsiyalar darajasining bunday notekisligi hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarishda institutsional barqarorlik, prognozlash va monitoring mexanizmlarining zaifligini ko'rsatib, uzoq muddatda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning chuqurlashishiga olib kelishi mumkin.

2-jadval.

Namangan viloyati bo'yicha investitsiyalar va qurilish faoliyatining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari (trln so'm)

Ko'rsatkichlar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar – jami, trln so'm	3,59	8,16	12,08	12,01	12,98	14,78	19,22	54,23
Uy-joy va ijtimoiy soha obyektlarini ishga tushirish:								
Uy-joylarning umumiy maydoni, mln m ²	1,08	1,19	1,672	1,26	1,35	1,40	1,43	1,47
Umumta'lim maktablari, ming o'quvchi o'rni	6,1	3,0	3,3	9,9	11,8	9,3	17,4	25,7
Kasalxonalar, ming o'rin	0,3	0,4	0,6	0,6	6,0	0,2	0,4	-
Poliklinika muassasalari (QVP), smenada ming qatnov	0,4	1,7	0,5	0,3	0,1	0,3	1,0	1,2
Qurilish ishlari hajmi, trln so'm	1,48	2,26	3,47	4,68	5,56	6,55	7,34	13,39

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi hamda UNIDO sanoat raqobatbardoshlik indikatorlari ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

2-jadval ma'lumotlari Namangan viloyatida investitsiya jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy natijalari asosan asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmining keskin o'sishi bilan bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi. Xususan, 2017 yilda 3,59 trln so'mni tashkil etgan asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar 2024 yilda 54,23 trln so'mga yetib, 15 baravardan ortiq o'sish qayd etilgan. Ushbu investitsion faollik fonida qurilish ishlari hajmi ham 2017 yildagi 1,48 trln so'mdan 2024 yilda 13,39 trln so'mga oshib, 9 baravarga yaqin ko'paygan. Bu holat investitsiya oqimlarining muhim qismi aynan qurilish va infratuzilma loyihalariga yo'naltirilganini ko'rsatadi. Biroq investitsiyalar hajmi bilan qurilish hajmi o'sishi o'rtasidagi nisbatning to'liq proporsional emasligi investitsiya resurslaridan foydalanishda samaradorlik va loyiha tanlash mexanizmlarida muayyan cheklovlar mavjudligini anglatadi.

Ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlari dinamikasi investitsiyalarning real ijtimoiy qaytimi yetarli darajada barqaror shakllanmaganini ko'rsatadi. Masalan, uy-joylarning umumiy maydoni 2017–2024 yillarda 1,08 mln m² dan 1,47 mln m² gacha oshib, atigi 36 foizlik o'sishni namoyon etgan bo'lsa, umumta'lim maktablaridagi o'quvchi o'rinlari 2024 yilda 25,7 mingga yetib, 2017 yilga nisbatan 4 baravardan ortiq oshgan. Shu bilan birga, sog'liqni saqlash infratuzilmasida nomutanosiblik yaqqol ko'zga tashlanadi: kasalxonalar o'rinlari bo'yicha 2021 yilda 6,0 ming o'ringa keskin sakrash kuzatilgan bo'lsa-da, keyingi yillarda bu ko'rsatkich barqarorlashmagan. Bu holat investitsiya siyosatida ijtimoiy sohalar bo'yicha uzoq muddatli rejalashtirish va tizimli monitoring yetishmasligini ko'rsatadi. Natijada investitsiya hajmi yuqori bo'lishiga qaramay, uning ijtimoiy-iqtisodiy samarasi hududiy rivojlanish ehtiyojlariga to'liq mos kelmayapti.

Hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi cheklovlarning eng muhimlaridan biri investitsiya resurslarining hududlar kesimida keskin nomutanosib taqsimlanishi hisoblanadi. Aholi jon boshiga asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar dinamikasi Namangan viloyatida investitsiya faolligi umumiy hajm jihatidan yuqori bo'lsa-da, uning hududiy taqsimoti muvozanatsiz ekanini ko'rsatdi. Jumladan, 2024 yilda Namangan shahrida aholi jon boshiga investitsiyalar 34 993,3 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, Mingbuloq tumanida bu ko'rsatkich atigi 812,6 ming so'm bo'lib, hududlar o'rtasidagi tafovut 40 baravarga yaqin bo'lgan. Bunday markazlashuv investitsiya qarorlarini qabul

qilishda hududiy ehtiyojlar, demografik omillar va ishlab chiqarish salohiyati yetarli darajada inobatga olinmayotganini anglatadi. Natijada iqtisodiy jihatdan nisbatan sust tumanlarda investitsiya faolligi pastligicha qolib, hududlararo rivojlanish tafovutlari chuqurlashmoqda.

Shu bilan birga, investitsiya hajmlarining tez o'sishi ularning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi bilan to'liq uyg'unlashmaganini 2-jadval natijalari tasdiqlaydi. 2017–2024 yillarda asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 15 baravardan ortiq oshgan bo'lsa-da, uy-joy qurilishi maydoni bor-yo'g'i 36 foizga kengaygan, sog'liqni saqlash infratuzilmasida esa barqaror o'sish kuzatilmagan. Bu holat investitsiya jarayonlarini boshqarishda loyiha tanlash, ustuvorliklarni belgilash va natijadorlikni monitoring qilish mexanizmlarining zaifligini ko'rsatadi. Investitsiya oqimlarining katta qismi qurilish va yirik loyihalarga yo'naltirilgani holda, ularning aholining real turmush darajasi va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlariga ta'siri cheklanganicha qolmoqda. Demak, hududiy investitsiya boshqaruvida mavjud cheklovlar nafaqat hududiy nomutanosiblikni kuchaytiradi, balki investitsiyalarning iqtisodiy va ijtimoiy qaytimini ham pasaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur tadqiqot Namangan viloyati va uning tumanlari misolida hududiy investitsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi cheklovlarni kompleks empirik tahlil qilishga bag'ishlandi. Aholi jon boshiga asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar, investitsiyalarning hududiy taqsimoti hamda ularning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari bo'yicha 2017–2024 yillar ma'lumotlari asosida olib borilgan tahlillar hududiy investitsiya siyosatining mavjud holati, uning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkonini berdi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, hududiy investitsiya jarayonlarida miqdoriy o'sish ustun bo'lib, sifat va samaradorlik jihatlari ikkilamchi darajada qolmoqda. Investitsiyalar hajmining keskin oshishi fonida aholi jon boshiga investitsiyalar hududlar kesimida nihoyatda notekis taqsimlangan bo'lib, ayrim tumanlar va viloyat markazi o'rtasidagi tafovutlar bir necha o'n baravarga yetmoqda. Bu holat investitsiya resurslarini hududiy rejalashtirishda differensial yondashuv yetarli darajada qo'llanilmayotganini, mahalliy boshqaruv organlarining tashabbus va vakolatlari cheklanganini hamda investitsiya qarorlarida hududiy ehtiyojlar to'liq inobatga olinmayotganini ko'rsatadi. Natijada investitsiya jarayonlari hududlararo nomutanosiblikni kamaytirish emas, balki ayrim hollarda uni kuchaytiruvchi omilga aylanmoqda.

Shuningdek, investitsiya oqimlarining ijtimoiy-iqtisodiy qaytimi tahlili ularning samaradorligi pastligicha qolayotganini tasdiqladi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi bir necha baravar oshganiga qaramay, uy-joy qurilishi, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlarida barqaror va proporsional o'sish kuzatilmagan. Bu esa investitsiya jarayonlarini boshqarishda loyiha tanlash, ustuvorliklarni belgilash va natijadorlikni monitoring qilish mexanizmlarining zaifligini anglatadi. Umuman olganda, hududiy investitsiya boshqaruvida mavjud cheklovlar investitsiyalarning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini pasaytirib, hududiy rivojlanishning uzoq muddatli barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. OECD. Regional Development Policy: Investment and Governance Frameworks. Paris: OECD Publishing, 2019.
2. World Bank. Improving Public Investment Management: Concepts and International Experience. Washington, DC: World Bank, 2020.

3. UNDP. Territorial Approach to Local Development. New York: United Nations Development Programme, 2018.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. Toshkent, 2019–2024.
5. Hududiy iqtisodiyot va investitsiya jarayonlarini boshqarish bo'yicha mahalliy ilmiy tadqiqotlar to'plami. Toshkent, 2022.
6. Namangan viloyati Statistika boshqarmasining 2017-2024-yillik hisobotlari to'plami

